

LATZKOVITS MIKLÓS

BORNEMISZA ELECTRÁJÁNAK CHORUSA
Némaszereplők a magyar reneszánsz drámákban

1.

Dolgozatomban egy részletprobléma megoldására teszek kísérletet. Egyúttal a magyar reneszánsz drámák¹ egy olyan jelenségére szeretném felhívni a figyelmet - pusztán a regisztrálás szintjén -, mely eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Az említett részletproblémát a szakirodalomban Borzsák István vette fel először Bornemisza Electrájának Chorusáról szólva.² Borzsák szerint a Chorus **vénasszony** és **egy személy** volta (a dráma eleji szereplő-felsorolásban Bornemisza a Chorust egy személynek, egy vénasszonynak titulálja) nem egyeztethető össze azokkal a különböző megszólításokkal, melyekre a Chorus válaszol: "szép lányok" (3/2), "asszonyok", "jóasszonyok", "leányasszonyok" (5/2).

"Alig zárkozhatunk el az elől a feltevés elől - mondja -, hogy a magyar Élekrát - bár írója nyilván színpadra szánta - már csak a Chorus megfoghatatlansága miatt is nehezen adhatták elő."

Pirnát Antal azonban, számolva e problémákkal, ismét a Chorus **vénasszony** és **egy személy** volta mellett teszi le a voksot, mondván, hogy a Borzsák által kiemelt kritikus helyek "a színpadi szituációból, vagy a szereplők lelkiállapotából jól megindokolhatók akkor is, ha a Chorust egyetlen öregasszonynak tekintjük".³ Am két megszólítást még ő is érthetetlennek, elszólásnak minősít, s ezt a sietős munka rovására írja.

Nézetem szerint valóban nincs akadály a Chorus vénasszonnyal való azonosíthatósága előtt. Azonban a fent idézett kritikus helyek értelmezésére más megoldást tartok alkalmasnak. Úgy gondolom, ezek a különleges utalások, megszólítások nem a Chorusához, a vénasszonyhoz, hanem egy néma-

szereplőkből álló csoporthoz szólnak, ám helyettük minden esetben a Chorus, vagyis a vénasszony válaszol. Az alábbiakban ezt az állítást szeretném indokolni.

2.

Először is tekintsük végig, hogy milyen kifejezéseket használnak magyar reneszánsz drámáink írói a dráma eleji szereplőfelsorolások bevezetésére, majd figyeljük meg, hogy melyik drámában, s hogyan találkozunk némaszereplőkkel.

1. **Segesvári töredék:** A megfelelő részek hiányoznak.
2. **Sztárai: - A papok házasságáról:** Az eredeti példány eleje hiányos.
 - **Az igaz papságnak tiköre:** A személyek kic eleiönönc, és beszélnec, imezöc
3. **Komédia Balassi Menyhért árultatásáról:** A szereplők felsorolása hiányzik, viszont az első rész elején az író a szereplők megjelölésére a "Közbe szoloc" kifejezést használja.
4. **Nagyváradai komédia:** A megfelelő részek hiányoznak.
5. **Válaszúti komédia: - A Vadadi Hegedűs-kódexbeli változat:** Elsőben is disputáló vagy disputáláshoz való személyek
 - Bodor András féle változat: elsőben is a vetélkedésben lévő bizonyos személieknek nevei
 - Nagykadátai Intzefi József másolata: A megfelelő részek elvesztek.
 - Jakab Elek féle változat: Interlocutores, nimirum in comoedia theatralistas agentes
 - Idézzük még a Tösér-Fosztó-Kozma féle unitárius egyháztörténet Fosztó példányáról Bartók János által másolt és folytatott művének a debreceni disputa leírásából való idevonatkozó részletét: Elsőben is a Disputáló v. disputáláshoz való személyek következnek név szer/int/
6. **Szegedi Lőrinc Theophaniája:** Interlocutores (A Nicolaus Selneccerus féle **Theophania**, melyből Szegedi drámáját fordította, hasonlóképpen az interlocutores kifejezést használja.)

7. **Balassi Szép magyar komédiája:** - A Fanchali Jób kódexből:

Ez commediában szolo beszeleo szemileknek nevek

- A nyomtatott szöveg megfelelő része hiányzik. (Cristoforo Castelletti **Amarilli** című pásztorjátéka, melyből Balassi fordított, az Interlocutori kifejezést használja.)

8. **Constantinus és Victoria:** Comoediában szollo-személylek

Ezek felsorlása után: Comoediában lévő halgató személylek

Nézetem szerint a fenti idézeteket valóban komolyan kell venni, s szó szerint kell érteni. Mégpedig abból a szempontból, hogy az idézett részletek mindegyike valamilyen módon azt hangsúlyozza, hogy beszélő szereplőket sorol fel. Ezt bizonyítja egyrészt az is, hogy a Constantinus és Victóriában az író még külön felsorolja, és külön sorolja fel a "Comoediában szollo személylek" után a "Comcediában lévő halgató személyleket", másrészt pedig az, hogy a drámák minden egyes olyan szereplője, akit a szerző a szóló személyek között sorol fel, ténylegesen meg is szólal az egyes darabokban, míg a némaszereplők ezeken a listákon sohasem kapnak helyt.

Ezt példázandó tekintsük most végig, hogy reneszánsz drámáinkban miképpen fordulnak elő némaszereplők:

1. **Segesvári töredék:** a fennmaradt töredékben nincsenek némaszereplők.
2. Sztárai: Komédiáiban nincs egyértelmű utalás némaszereplőkre.
3. **Komédia Balassi Menyhért árultatásáról:** a 7. rész vége felé Balassi Boldizsár a lovát kéri: "Hozzák ki a paripát,..." (580. sor). Majd Péter deák megsúrgeti a dolgot: "Hamar az paripákat." (593. sor) A következő sorban a lakáj a következő kérdést teszi fel valakinek: "Hová megyen uram" (ez Boldizsárnak szólt), "Pribék, Kassára-e?" (594. sor) A lakáj most nyilván valaki máshoz fordul. A kérdésre Péter és Tamás deák is válaszol, rájuk azonban a pribék kifejezés nem nagyon vonatkozhatott. Ez a pribék Balassi lovásza. Ez Boldizsár szavaiból derül ki, mikor Péter és Tamás szidalmaira válaszol: "Hallom, hadd járjon, igazat mond, jól tudom. De az bestye kurafi, ha csak olyan tiszta orcám volna is, mint pribék lovászomnak, nyilván el nem mennék vele." (605-607. sor) A pribék lovász tehát némaszereplő. Ennek megfelelően a jelenet eleji, csak beszélő szereplőket jelölő felsorolásban (ez

a felsorolás, mint már említettem, a mű elejéről hiányzik) nem is kap helyt.

4. **Debreceni disputa:** Az első cselekedetben György kardinál szólítja meg a kocsisát: "No ülj fel kocsis. Isten hozzád uram." Itt ez a kocsis szintén némaszereplő. A dráma eleji szereplőfelsorolásban sem szerepel. A második cselekedet végén Péter pápa így beszél: "Istenemre mondom, ha utána vész is a fejem, de oda bizony nem áll. No menjünk el. Te apród! hozd el a Bibliát, ím, ez Szent Ágoston doktor könyvét is, hogy mikor nem érzük a Bibliával, mégis toldhassuk ezzel. No, Szentháromság Isten! légy mivelünk." Ez az apród is némaszereplő, s a dráma eleji szereplőfelsorolásban sem szerepel.

5. A **Theophaniában** némaszereplőre egyértelmű utalás nem történik.

6. **Balassi Szép magyar komédia:** Némaszereplőre történő egyértelmű utalást nem találtam.

7. A **Constantinus és Victoria** témánk szempontjából különleges érdekességet jelent. A comoediában lévő szülő személyek felsorolása után, mint láttuk, a comoediában lévő hallgató személyek felsorolása következik. Ezek Phylergus és Iphis. Az eddigiek alapján azt várnánk, hogy ők, mint némaszereplők, részt vesznek az akcióban, s erre utalások figyelmeztetnek majd. A különböző szereplők megszólításai, utasításai teszik majd egyértelművé, hogy mikor jelennek meg a színpadon. Viszont a drámában ilyen megszólítások, utasítások nincsenek. Phylergusról először az (5/5)-ben történik említés, de itt mint távollévőt említi Dromo:

"Álmatok el előlem. S vajon hol találhassam én meg Uramat, hogy ezen örvendetes és vigazságszerző kedves hírt meg mondhatnám neki. Jó ideje szállásáruul hogy elment. De Phylergus szolgatársam beszéde szerint ezen kertbe ment mátkájához ..."

Pusztán a dráma szövegéből tehát egyetlen egy helyen sem derül ki, hogy Phylergus helyt kapna a színpadi cselekvésben. Hasonló a helyzet Iphisszel is. Hecuba róla szintén mint távollevőről beszél az (5/6)-ban, ahol először hallunk felőle:

"Ezen hír mondása után, mind Iphissel, és egyéb frauencimmerrel együtt hozzája küldtettem."

Kiket takar tehát a hallgató személyek kifejezés? Azokat, akiről szó esik a darabban, de maguk még a színen sem jelennek meg?

De akkor a dráma szerzője a felsorolásba miért nem vette be pl. Marcellus herceget és a szobalányokat? Elképzelhető, hogy Phylergus és Iphis, ha ez konkrétan nem derül is ki a szövegből, mégiscsak részt vesznek az akcióban Constantint és Victoriát ide vagy oda kísérgetve.

Ez egyúttal azt is jelentheti, hogy némaszereplők szerepelhetnek ott is, ahol ezt fentebb egyértelműen nem lehetett kimutatni.

3.

Bornemisza drámája esetében is hasonló a helyzet. Ha szemügyre vesszük a "játékba szóló személyek" listáját, szembetűnik, hogy ez a lista sem sorolja fel az összes szereplőt, csak azokat, akik ténylegesen meg is szólalnak a darabban.

A (2/2)-ben szereplőként csak Orestes van feltüntetve, akit a fent említett lista is említ. Ugyanakkor monológjában a következő mondat szerepel. "Halljátok-e, ti, jertek utánam! Majd megmondom mit kell művelnetek!"

Nyilvánvaló, hogy ez a jelenet nem képzelhető el úgy, hogy csak Orestes van a színpadon. A megszólítottaknak, akik valószínűleg Orestes kíséretét alkották, szintén helyt kellett ott kapniuk. A "játékba szóló személyek" listája, s a jelenet elején lévő szereplőfelsorolás viszont nem is említi őket, ami megint csak érthető, hiszen a szóló szereplőket felsoroló listától nem várható el, hogy a nem szólókat is felsorolja.

Ugyanez a helyzet a (3/4)-ben. Szereplőként itt is csak azok vannak feltüntetve, akiket egyébként a "játékba szóló személyek" listája is jelöl, tehát csak Clytannestra és a mester. A színpadi cselekvésben viszont nem csak ők vesznek részt. Ez Clytannestra szavaiból derül ki:

"Leány, nasza ez levél, vidd az porkolábnak, igen hamar küldje uram után..."

A színpadon tehát itt is helyt kap egy némaszereplő, akit természetesen nem jelöl a szóló szereplők listája.

Az (5/2) feltüntetett szereplői Orestes, a Chorus és Electra, de mint némaszereplő részt vesz a jelenetben a mester is. A színen azonban

ismét helyt kapnak a szóló személyeket felsoroló listán fel nem tüntetett szereplők, akik, várakozásunknak megfelelően, bár őt Orestes megszólítja: "Adjátok oda neki, mert nagy szeretetet mutatja hozzá ...", ez esetben sem vesznek részt a párbeszédben. Minden bizonnyal ismét Orestes kíséretéről van szó. (Egy némaszereplőkből álló csoportról!, amely csoportot Bornemisza már a (2/2)-ben is szerepeltette, s róluk később sem feledkezett meg.)

A szóló és némaszereplőket tekintve tehát Bornemisza drámája is beilleszthető a fentebb tárgyalt drámák sorába.

4.

Láttuk tehát, hogy reneszánsz drámáinkban nem meglepő, ha olykor szóló szereplők "különös" módon viselkedve a szóló szereplők listáján fel nem tüntetett személyeket szólítanak meg. Ilyenkor rendszeren olyan szereplő válaszol, akit ez a bizonyos lista is említ. Némaszereplőkre tehát általában csak ezekből a különös megszólításokból lehet következtetni.

A bornemisza Chorussal kapcsolatos problémás helyek a következők:

- (1/5): Electra: "Jaj, hagyjatok békét, nem kell nekem semmi vigasztalás."
(Szereplőként csak Electra és a Chorus van feltüntetve a jelenet elején. Electra ezen kifakadására egyébként a Chorus válaszol.)
- (3/2): Mester: "Halljátok-e szép leányok,..." (Szereplőként csak a mester, Clytannestra és a Chorus van feltüntetve. Rájuk a szép leányok kifejezés nem vonatkoztatható. A mester szavaira a Chorus válaszol.)
- (5/2): Orestes: "Vajon, jó helyre találkoztunk-e mi asszonyok?... Menjetekek be tehát jó asszonyok," (Szereplőként Orestes, a Chorus és Electra van feltüntetve. Orestes szavai rájuk vonatkozhatnak ugyan, én azonban mégsem ezt a megoldást tartom valószínűnek. A teljesség kedvéért itt is utalnék rá, hogy a jelenetben mint némaszereplő, részt vesz a mester, s megjelenik Orestes némaszereplőkből álló kísérete is. Orestes kérdéseire itt is a Chorus válaszol.)

- (5/2): Electra: "De mondd meg, szerelmes uram. Ezek előtt megmondhadd, mert mind hiveim érnekem." (Electra ezen szavai közben a színen már csak Orestes, annak némaszereplőkből álló kísérete, s a Chorus tartózkodik. Az "ezek" utalás nem vonatkozhat Orestes kíséretére, sem pedig magára a Chorusra egyedül.)
- (5/2): Electra: "Chorus, látod-e, ez az én egyetlenem, az Orestes! Leányasszonyok nézzetek erre ..." (A színen ugyanazok mint az előbb. Rájuk a leányasszonyok kifejezés nem vonatkoztatható. Itt is az elsőként megszólított Chorus válaszol.)

Láttuk tehát, hogy Electra itt külön szólítja meg a Chorust, s külön a leányasszonyokat. Hasonló a helyzet a (3/3)-ban. Itt maga a Chorus beszél a leányasszonyokról, miközben Electra kérdésére ad kitérő választ: "Székfüvet keresék vala az leányasszonyoknak."

A drámában tehát Bornemisza több alkalommal is elkülöníti a Chorust a leányasszonyok csoportjától, a fentebb idézett problematikusnak ítélt megszólítások, utalások mindegyike vonatkoztatható erre a csoportra, sőt, Bornemisza még tekintettel volt arra is, hogy a megszólítás függ a megszólító és a megszólított életkorától is. Az idős mester kedveskedve szép leányoknak, Electra, mint felnőtt nő, leányasszonyoknak, s az ifjú hős, Orestes, asszonyoknak szólítja őket. Mindezek alapján, s a magyar reneszánsz drámákban a némaszereplők szerepeltetésével kapcsolatban megfigyelt jelenségek logikájánál fogva úgy vélem, hogy a fentebb idézett problémás megszólítások, utalások egy némaszereplőkből álló csoporthoz szólnak, rá vonatkoznak.

5.

Bornemisza Chorusa, úgy tűnik, nem más, mint a görög eredeti karvezetőjéből előléptetett önálló szereplő. Szophoklész drámájának tulajdonképpeni kórusa Bornemiszánál némaszereplőkké alakult (Leányasszonyok). A dolgot még tovább bonyolította, hogy Bornemisza ezeket a némaszereplőket egy meghatározott konvenciórendszer szerint szerepeltette, illetve jelölte. Ez, mint láttuk, egyrészt azt jelenti, hogy a mű elején álló szereplőfelsorolás általában csak a szóló szereplőket adja meg, s hogy a némaszereplők az egyes jelenetek elején álló szereplőfelsorolásokban sem kapnak

helyet.⁴ Ha egy egyébként beszélő szereplő egy adott jelenetben mint némaszereplő vesz részt, előfordul, hogy kimarad az adott jelenet eleji felsorolásból. Sőt, ez az eljárás a gyakoribb a ránk maradt művekben. Ez a helyzet például a Constantinus és Victoriában, ahol a (3/2)-ben Achates és Constantinus, akik egyébként szóló szereplők, mint némaszereplők vesznek részt, s ennek megfelelően a jelenet eleji szereplőfelsorolásból is kimaradnak. Ugyanígy Bornemisza Electrájában. Az (5/2)-ben a mester mint némaszereplő vesz részt, s a jelenet eleji szereplőfelsorolás őt sem említi. Fordított a helyzet viszont a Theophaniában. A (3/3)-ban a jelenet elején szereplőként Éva, Ábel és Séth vannak feltüntetve. Séth azonban, aki egyébként más jelenetekben szóló szereplő, ennek ellenére a jelenetben mint némaszereplő vesz részt. Az egyes jelenetekben ténylegesen megszólaló szereplőket viszont a jelenet eleji felsorolások minden egyes esetben jelölik.

Némaszereplők létrehozására tehát többnyire csak a szövegösszefüggésből lehet következtetni.

A némaszereplők szerepeltetése reneszánsz drámáink realizisztikus-ságra való törekvésével is teljesen összhangban áll. (Míg a klasszikus drámai kar alkalmazása épp ellentétben.) Egy királyi ház például nehezen képzelhető el személyzet nélkül (Leányasszonyok.) Egy királynő sem igen szokott minden kíséret nélkül fogadni idegeneket, s Bornemisza Clytamnestráját is egy leány kíséri.

Úgy gondolom - jóllehet elsősorban a magyar anyagot vizsgáltam - annak a lehetőségét sem szabad teljesen kizárni, hogy a szophoklészi kórus és karvezető szerepkörének fentebb leírt átalakítása Bornemisza eredeti ötlete volt. Mindenesetre a kérdés megnyugtató tisztázása további vizsgálatokat igényel. Ami a néma és szóló szereplők közti különbségtevést illeti, ennek elméleti megjelenésével például egy magyarországi - jóllehet igen kései, ám mégis alapvetően reneszánsz munkákból compilált - poétikai kézikönyvben is találkozhatunk. A szereplők e két típusát Philip-pus Ludovicus Piscator az 1642-ben Gyulafehérvárott kiadott poétikájában élesen elkülöníti.⁵

Vizsgálódásaim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy Bornemisza nem követett el dramaturgiai hibát, mint azt Borzsák állította, Chorusa nem megfoghatatlan, az Electra ebben a tekintetben sem viseli magán a kapkodás nyomait. A Chorus-probléma tehát nem lehetett akadálya a mű színpadi előadásának.

Miklós Latzkovits

Der Chor im Drama "Elektra" von Bornemisza Figuranten in den ungarischen Renaissancedramen

Die Arbeit versucht eine problematische Erscheinung der Übersetzung, Umgestaltung des Dramas Elektra von Sophokles durch Péter Bornemisza zu interpretieren. Das Problem besteht darin, dass der Chor am Anfang des Stückes unter den angeführten Darstellern als eine einzige Person, als ein altes Weib, erwähnt wird, obwohl es im Werk oft auf solche Anreden wie "schöne Mädchen", "gute Frauen", "Frauen" antwortet. Die Arbeit behauptet, Bornemisza - in Übereinstimmung mit den im Renaissancedrama wahrnehmbaren Konventionen - verwende an mehreren Stellen des Stückes, so auch hier, Figuranten. Zu Anfang der verschiedenen Dramenstücke, so auch bei Bornemisza, würden unter den angeführten Darstellern (interlocutores, sprechende Personen usw.), die wortwörtlich zu verstehen sind, nur die tatsächlich sprechenden Personen aufgezählt.

Im Werk von Bornemisza antwortet das alte Weib also anstatt der Figuranten.

Jegyzetek

1. A dráma terminust a mai olvasó szemszögéből nézve, némileg anakronisztikus értelemben használom. Az itt elemzendő művek között van olyan - a Segesvári töredék kivételével egyébként valamennyi szerepel az RMDE-ben -, amely nem egyeztethető össze a reneszánsz dráma terminusával. Közös azonban e művekben, hogy valamennyit dialógus formában írták, és hogy ilyen és hasonló műveket a XVI-XVII. században színre is vittek. Az elemzés éppen erre a közös aspektusra koncentrál.

2. Borzsák István, *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 18-20.
3. Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája* ItK 73/5 550.
4. Ezt a jelenséget érdekes módon világítja meg a XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadásokhoz csatolt filológiai apparátus fejlődése. A Plautus és Terentius műveit örökítő különböző kódexek ugyanis szereplőfelsorolást nem tartalmaztak. Ennek megfelelően ez néhány korai kiadásból is hiányzik. (Nem ritka, hogy még a felvonások elkülönítése sem történik meg.) Nyilván ez az oka annak, hogy a későbbi kiadásokban megjelenő szereplőfelsorolások a megszólalás sorrendjében sorolják föl a szereplőket. A kiadó maga elé vette a kódexet, vagy a felhasznált nyomtatványt, és sorban kiírogatott minden szereplőt. Ennek az eljárásnak viszont logikus következménye, hogy a némaszereplők kimaradnak a felsorolásokból. Ezeket a szereplőfelsorolásokat kezdetben a *personae dramatis* (szereplők) vagy *interlocutores* (beszélő szereplők) terminusok vezetik be. A XVII. század eleji Terentius-kiadásokban azonban már teljesen általános az *interlocutores* terminus mellett a *personae mutae* (némaszereplők) terminus elkülönített használata. Ezekben a kiadásokban először a beszélő szereplőket sorolják fel, utána külön a némaszereplőket. Ez az eljárás a Constantinus és Victoria másolása idején már teljesen bevett. Minthogy a Constantinus és Victoria a legkésőbbi magyar reneszánsz dráma, talán nem véletlen, hogy a beszélő szereplők felsorolása után itt, és csak itt következik a némaszereplők külön felsorolása. A korábbiakban már beszéltem arról, hogy a darabban egyetlen utalás sincs arra, hogy a felsorolt némaszereplők ténylegesen meg is jelennek a színen. Erre tettem egy megoldási javaslatot is. Ugyanakkor tény, hogy ezt a jelenséget egyéb módokon is lehetne értelmezni. Itt még egy értelmezési kísérlettel szeretnék előállni. Samuel Brewer 1685-ös lőcsei Terentius-kiadásában például az Andriában a *personae mutae* közé soroltatik Chrysis, aki a cselekmény idején már régen halott. Csak emlegetik a darabban. A XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadásokban olykor bizonyos logikátlanságok figyelhetők meg annak megítélésével kapcsolatban, hogy kiket is kell a némaszereplők közé sorolni. Előforul, hogy némaszereplőnek tekintenek olyan figurákat is, akiről csak szó esik a darabban, ám csak olyankor, ha

ezek személynevük szerint vannak említve. Elképzelhető, hogy a Constantinus és Victoriában is ilyen logikátlanságról van szó. Ráadásul duplán, mert Marcellus herceget ez a fűlsorolás nem említi. Mindenesetre a XVI-XVII. századi Plautus-Terentius kiadások ha a némaszereplőket külön nem sorolják fel, akkor csak a szóló szereplők katalógusát adják a mű elején, a jelenetek elején viszont már csak kizárólag a szóló szereplőket sorolják föl.

5. Vö. Bán Imre, **Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században.** Irodalomtörténeti füzetek füzetek 72. Bp., 1971. 34.